

УДК 911.3

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ГЕОДЕМОГРАФІЇ ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЇ В МЕДИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гукалова І.В.,

доктор географічних наук,
професор кафедри соціально-
но-економічної географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

Молікевич Р.С.,

асистент кафедри соціально-
економічної географії
(Херсонський державний уні-
верситет)

*У статті висвітлюються питання місця та ролі демографічних досліджень в історичній ретроспективі. Проведено аналіз найбільш важливих робіт, які характеризують історичний шлях визначення предметного поля геодемографії та її інтеграції в комплексні медико-демографічні і суспільно-географічні дослідження. **Ключові слова:** демографія, геодемографія, демографічні процеси, населення, ретроспектива.*

*В статье освещаются вопросы места и роли демографических исследований в исторической ретроспективе. Проведен анализ наиболее важных работ, характеризующих исторический путь определения предметного поля геодемографии и ее интеграции в комплексные медико-демографические и общественно-географические исследования. **Ключевые слова:** демография, геодемографии, демографические процессы, население, ретроспектива.*

Hukalova I., Molikevych R. HISTORICAL ASPECTS OF DEVELOPMENT OF GEODEMOGRAPHY AND ITS INTEGRATION IN MEDICAL AND GEOGRAPHICAL RESEARCH.

*In the article the issues of place and role of demographic research in historically retrospective are characterized. The analysis of the most important scientific works that characterize the historical path of definition of geodemography and its integration into medical-demographic and socio-geographical research was made. **Key words:** demography, geodemography, demographic trends, population, retrospective.*

Постановка проблеми. Сучасна демографія (і геодемографія) дуже тісно пов'язана з медичною географією, адже реалізація життєздатності соціуму певного регіону залежить як від попереднього, сьогоденного стану здоров'я населення, так і від досягнення в майбутньому певного його рівня. Як і в класичній демографії, так і в медико-географічних дослідженнях успішно застосовується ключовий термін «відтворення». Відтворення населення та відтворення його здоров'я йдуть пліч-о-пліч крізь усі комплексні дослідження. Є необхідність прослідкувати еволюцію розвитку геодемографії, тим більше, що з поглибленням знань розуміння її предмета й

змісту змінювалося. При цьому особливість демографічних явищ і необхідність їх кількісного вираження надовго визначили зв'язок демографії із статистичним описом стану населення, зокрема стану його здоров'я.

Ступінь розробленості проблеми. Проблематика історичного розвитку демографічних досліджень не є новою, вона присутня у фундаментальних працях із демографії, геодемографії та географії населення. Зокрема, дослідженню цієї проблеми присвячені праці І.І. Гудзеляк, В.О. Джамана, Ф.Д. Заставного, В.П. Круля, Е.М. Лібанової, І.М. Прибиткової, О.Г. Топчієва, М.І. Фащевського, О.У. Хомри, О.І. Шаблія, В.В.

Яворської та багатьох інших вітчизняних науковців.

Метою статті є аналіз напрацювань відомих фахівців у системі наук про населення та виявлення найбільш важливих робіт, що сприяли формуванню геодемографії як самостійного напрямку в рамках суспільно-географічних дисциплін, з особливою увагою до досліджень, виконаних на «полі предметного сусідства» з медичною географією.

Виклад основного матеріалу. Сучасна наука розуміє демографію як систему знань про закони відтворення населення в їх загальноісторичній зумовленості [5]. Становлення цієї наукової дисципліни вчені відносять приблизно до XVII – XVIII ст., хоча витoki науки сягають античних часів. З того часу розвиток демографічних знань призвів до розширення та поглиблення проблематики цієї науки, її методологічного інструментарію, а це у свою чергу сприяло як диференціації демографії та виокремленню проблемних напрямів у її межах, так і її інтеграції з іншими дисциплінами. Одним із найважливіших напрямів (хоч і не одразу) стала геодемографія (географічна демографія) – наука про інтегровані територіальні соціально-демографічні (демосоціальні) комплекси [42]. Вона продовжує своє формування й досі, однак в історичній ретроспективі представниками різних галузей знань було здійснено чимало спроб усвідомити географічне різноманіття типів відтворення населення, формування його структури та тривалості життя, демографічні тенденції в тих чи інших кутках світу й у широкому етнокультурному, соціально-економічному, природно-екологічному контексті. Звернення фахівців до тих або інших соціально-демографічних проблем

у різні періоди розвитку суспільства було зумовлено їх більшою актуальністю на той час. Цікавою є зміна пріоритетів не тільки в самій тематиці, але й в обґрунтованості окремих понять, методах і системності упорядкування статистичної інформації про демографічні події, наукових парадигмах.

Тематика аналізу географічних передумов формування демографічної ситуації тривалий час опрацьовувалася в рамках таких розділів, як антропогеографія, географія населення (геодемографія), соціальна географія.

У період Античності та середньовіччя праці щодо характеристики демографічної ситуації здебільшого відсутні, що пояснювалось насамперед неможливістю зібрати повну й достовірну статистичну інформацію. Частіше всього тогочасних учених цікавив лише якийсь окремий показник або певні значні й доступні безпосередньому спостереженню відхилення в демографічній структурі.

Найповнішим обліком населення в середньовіччі, відомості про який дійшли до нас, є землеопис 34 графств Англії, здійснений у 1086 р. за наказом Вільгельма Завойовника, який увійшов в історію під назвою «Книга Страшного Суду». Проводились у середньовіччі обліки населення й в окремих містах, наприклад у Нюрнберзі в 1449 р. і в Страсбурзі в 1473 р. В 1567 р. облік населення був проведений у швейцарському кантоні Цюрих [29, с. 101].

На Русі облік населення почали вести починаючи з XI ст. [7, с. 25], але оскільки метою збору демографічних даних була фіксація об'єктів накладання податі, то особливою детальністю в характеристиці демографічної ситуації вони не відрізнялися.

Англійський учений Дж. Граунт, один із засновників демографії, у 1662 р. видав книгу «Природні та політичні спостереження над списками померлих» [39]. Учений за допомогою статистичного методу спробував упорядкувати інформацію щодо смертності населення Лондона. Хоча системні висновки в роботі не були зроблені, але це була чи не найперша спроба оцінки чисельності населення та загалом демографічної ситуації. Ідеї Дж. Граунта в подальшому вплинули на дослідження Е. Галлея, Д. Бернуллі, У. Петті. Зокрема, Е. Галлей у 1693 р. розробив першу таблицю смертності, також він увів поняття «ймовірна тривалість життя» [20].

Проблему з відсутністю достовірних статистичних даних для характеристики демографічної ситуації було вирішено тільки за часів введення перших переписів населення. Після появи статистичних результатів на їх основі вченим стало значно простіше досліджувати перебіг демографічних процесів. Перші переписи населення було проведено в атких країнах:

– в Америці: у США – в 1790 р.; в Екваторі, Колумбії, Панамі, Мексиці – у 1825 р.; у Болівії та Гватемалі – у 1831 р.; у Гренландії – у 1834 р.; у Чилі – 1835 р.; на Ямайці – у 1844 р.

– у Європі: у Швеції та Фінляндії – у 1800 р.; у Великобританії, Данії, Ісландії, Норвегії, Франції – у 1801 р.; в Австрії – у 1818 р.; у Югославії, Сербії та Чорногорії – у 1834 р.; у Греції – у 1828 р.; в Ірландії – у 1821 р.; у Нідерландах – у 1830 р.; у Португалії – у 1841 р.

В Азії, Африці та Австралії перші переписи населення було організовано й проведено значно пізніше [4, с. 28–31].

У Російській імперії статистичний облік населення почався з Указу Петра I в 1718 р. про проведення регулярних

ревізій. Уже починаючи з 1722 р. почалося регулярне ведення метричних записів про народжуваність, шлюбність і смертність, які стали первинною, хоча й дуже не досконалою, базою для характеристики демографічної ситуації [18].

У 1727 р. видатний географ І.К. Кирилов видав працю «Цветущее состояние Всероссийского государства». Праця складалася з двох частин: у першій – наведено загальний опис губерній (у тому числі Київської губернії), у другій – різноманітні відомості відносно господарства та населення в них [40, с. 130]. Вагомим є те, що зазначена праця вміщувала перший регіональний аналіз демографічної ситуації в імперії, хоча й досить простий та фрагментарний.

В Україні першим більш-менш науковим описом демографічної ситуації можна назвати результати «Генерального опису лівобережної України», здійсненого в 1765–1769 рр. (Рум'янцевський опис) [13, с. 2641]. Це був перший науково структурований та диференційований перепис на території України. За його результатами було визначено віковий склад населення Лівобережжя. Пізніше в 1779 р. український етнограф Ф.І. Туманський розробив першу статистичну анкету, за якою в 1782 р. була проведена ревзія населення в Російській імперії [15]. Тоді було вперше розраховано зайнятість та співвідношення чоловічого та жіночого населення. А в 1786 р. О.Ф. Шафонський здійснив опис Чернігівського намісництва, головною метою якого було встановлення етнічного складу території. Вагомі дані щодо демографічної ситуації є описи Таврії (1807 р.), проведений К.Ф. Германом, та Київщини (1852 р.) – Д.П. Журавського [17]. Починаючи з 70-х рр. XIX ст. чимало статистичної інформації для характеристики демографічної

ситуації (особливо на селі) надавала земська статистика [22].

В Австро-Угорщині, до складу якої входили на той час окремі західні території України, переписи населення почалися з 1857 р. та проводились далі в 1869, 1880, 1890, 1900 та 1910 рр. Особливою їх рисою була висока (як на ті часи) детальність та достовірність результатів [26].

У вітчизняній науці аж до кінця XIX ст. багато вчених працювали одночасно в міждисциплінарній області географії, статистики населення та господарства, демографії, а іноді й етнографії. Так, П.І. Кеппен, один із засновників Російського географічного товариства, надав дуже детальну характеристику демографічної ситуації в Росії до середини XIX ст. і першу відносно точну етнографічну карту Європейської Росії (1851 р.). Він багато зробив для вдосконалення статистики населення й уперше спробував розподілити населення Росії «по сословиям и состояниям» [40, с. 170]. У 1858 р. А.Б. Бушен також детально аналізує розміщення населення Росії та як демограф і географ уперше обґрунтовує типологію населених місць [30].

Одним з ініціаторів першого Всеросійського перепису населення 1897 р., яким тоді було охоплено 80% території сучасної України, був видатний географ П.П. Семенов-Тянь-Шанський. Його вклад у географічне вивчення демографічної ситуації в Росії другої половини XIX ст. є дуже значним. Він зробив змістовний аналіз густоти населення, дав характеристику всім великим поселенням Росії, займався складанням регіональної характеристики населення [40, с. 171–177]. Над результатами першого Всеросійського перепису працював також і О.І. Воейков, який описав особливості природного руху населення.

Після Першої світової війни українські землі відійшли до різних держав. Більш менш достовірні дані щодо демографічної ситуації в цих регіонах було здобуто за допомогою детальних обстежень: у Польщі – 1921 та 1931 рр.; у Румунії – 1930 рр.; у Чехословаччині – 1921 та 1930 рр.

У СРСР перші переписи міського населення були проведені в 1920 та 1923 рр. Проте першим всезагальним вважається перепис, який відбувся 17 грудня 1926 р. Він був найдетальнішим і найціннішим, тому що проводився майже одночасно з переписами на території українських земель, які тоді були підвладні іншим державам. Наступні переписи проводилися в 1937 (результати знищені задля приховування наслідків голодомору й масових репресій), 1939, 1959, 1970, 1979 та 1989 рр.

Отже, розвиток демографічної статистики був тривалим і нерівномірним. Ще складнішим був історичний шлях її наукової інтерпретації та інтеграції в комплексні медико-демографічні й суспільно-географічні дослідження. У перші роки радянської влади в Україні антропогеографічні ідеї були оголошені ворожими й розвиток науки, у тому числі й географічної, відбувався на основі нової методології – діалектичного та історичного матеріалізму. Більшість досліджень були перенаправлені в русло вивчення проблем виробництва.

Значний внесок у розвиток і підтримку демогеографії та етногеографії належить В.В. Садовському. Саме завдяки його роботі в еміграції, у Чехії та Польщі, вдалося зберегти антропогеографічний напрям у вітчизняній науці. У своїх працях «Північно-західна Україна у світлі статистики» (1924 р.), «Людність західноукраїнських земель по польсько-

му перепису 30 вересня 1921 року» (1927 р.), «Українці за межами УРСР на основі перепису 1926 р.» (1931 р.) [38] учений описує демографічну ситуацію та встановлює зміни чисельності українського населення в Україні та за її межами.

Детальний опис демографічної ситуації на території України на початку ХХ ст. відображено в роботах учених Інституту демографії Академії наук УРСР – М.В. Птухи (директор), Ю.О. Корчак-Чепурківського, С.А. Томіліна, М.О. Трачевського, П.І. Пустохода, Ю.М. Масютіна, А.П. Хоменко та ін.[14, с. 99]. Особливого наукового значення мали роботи академіка М.В. Птухи щодо аналізу народжуваності та смертності населення.

Значний вклад у дослідження населення вніс В.М. Кубійович, якого вважають «батьком» української географії населення. Він досліджував зміни в стані населення Радянської України першої половини ХХ ст., демографічні процеси за переписами 1926 і 1959 рр. особливості розселення українського населення в Україні тощо. Ґрунтовні відомості щодо демографічної ситуації представлені в його книзі «Географія українських і суміжних земель» (1938 р.), а також у серії карт «Населення» в «Атласі України і суміжних країв» (1937 р.) [3, с. 32].

В.П. Огоновський досліджував проблеми демо- і етногеографії Галичини, Полісся, західних земель України, Мармарощини, вивчав особливості природного руху, щільність населення цих територій, визначив чисельність українців у Румунії та Словаччині [12, с. 523].

У довоєнний період в Україні були започатковані теоретичні студії з географії населення. Значний внесок у виникнення та розвиток цього напрямку

економічної географії зробили К.Г. Воблий та І.К. Вологодцев; у повоєнний період – Н.І. Блажко, Ю.І. Пітюренко, Д.І. Богорад [28]. Незважаючи на те, що дослідження населення в той час відрізнялися економічною спрямованістю (населення аналізувалося переважно як трудовий ресурс), демографічній проблематиці приділялася істотна увага.

Варто відмітити внесок у дослідження населення та демографічної ситуації в Україні за радянських часів таких вчених, як П.С. Коваленко, А.В. Степаненко, М.Ф. Тимчук, А.І. Доценко, В.В. Загородній, О.І. Кочерга та інших [37].

Загалом у колишньому СРСР регіональні демографічні дослідження в зв'язку з іншими соціально-економічними факторами почали активно розвиватися в 1960-ті рр., коли, з одного боку, були отримані дані Всесоюзного перепису населення 1959 р., а з іншого – у низці регіонів стали виникати різні економіко-демографічні проблеми – диспропорції між наявністю трудових ресурсів і потребою в них. У 1970-80-ті рр. стали вивчатися і розселенсько-еколого-демографічні проблеми, гострота яких також зростала. Поступово закладалися підвалини геодемографії як географічної дисципліни, значення якої було не меншим за значення економічної географії [1, с. 36]. Проте на зламі 1990-х рр. геодемографічні дослідження стали доволі рідкими й не отримували подальшого теоретичного обґрунтування, що було пов'язано із загальною кризою в період переходу від адміністративно-командної системи до ринкових відносин і послабленням уваги до демографічних проблем та їх територіальній диференціації на фоні зростання соціально-економічних проблем розвитку регіонів. Водночас зро-

стаюча рік від року депопуляція населення, його постаріння, висока захворюваність і низька тривалість життя, неконтрольовані міграційні рухи, деградація сільської місцевості згодом стали настільки важливими для розвитку нових пострадянських країн, що ігнорувати їх розгляд стало просто неможливим.

У незалежній Україні також приблизно із середини 1990-х рр. активізувались геодемографічні дослідження. Особливої уваги заслуговують роботи Ф.Д. Заставного [16] та М.І. Фащевського [35]. Грандіозною подією стало проведення в 1993 р. у Луцьку I-го Всеукраїнського семінару з географії населення, у якому взяли участь майже всі провідні науковці з географії населення. У 1996 р. у Чернівцях було проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття» [10]. Ці події стали заходами, де серйозність демографічних викликів в Україні, а також методологічні підстави їх географічного опрацювання були визнані першочерговими завданнями для широкого загалу представників суспільної географії. Важливою подією національного значення й у плані інформації для всебічних досліджень демографічної ситуації стали дані першого національного Всеукраїнського перепису населення, проведеного 5 грудня 2001 р. [31].

У 2003 р. вийшла праця В.О. Джамана «Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти» [11]. У ній розкрито регіональні відміни динаміки та територіальні особливості сучасного природного руху населення (народжуваність, смертність, природний приріст), статевовікову структуру населення та її регіональні відміни,

територіальні особливості демографічної ситуації в Україні.

У серпні 2008 р. з метою інтенсифікації транскордонного співробітництва між Україною, Молдовою та Румунією, було створено Єврорегіон «Нижній Дунай». У світлі цієї партнерської структури науковцями кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (під керівництвом О.Г. Топчієва) було детально опрацьовано питання демографічної ситуації в регіоні [25, с. 59]. У 2013 р. світ побачила монографія В.В. Яворської «Регіональні геодемографічні процеси в Україні» [41], у якій автором розглянуто теоретичні засади географічної демографії (геодемографії) і проаналізовано демографічну ситуацію в Українському Причорномор'ї.

У наш час геодемографічний напрям досліджень відіграє вирішальну роль у діяльності Львівської школи суспільної географії. Пріоритетним напрямом досліджень там є вивчення суспільно-географічних аспектів демографічної кризи в Україні. Вагомий внесок у дослідження проблем формування демографічної ситуації зробили також М.І. Білецький, М.І. Долішній, Ф.Д. Заставний, Л.Т. Шевчук та інші. Важливим є той факт, що дослідження суспільних географів Львівської школи стосуються не лише Західної України, але й інших регіонів України та зарубіжжя [37, с. 136].

Щодо регіонального розрізу дослідження демографічних процесів варто зазначити, що багато науковців у період незалежності створили досить значний внесок. Так, наприклад, А.В. Бодасюк та Л.М. Воловик аналізували демографічну ситуацію в Столичному регіоні [6, с. 2], В.В. Грушка та О.В. Ткаченко – у Дніпропетровській області [9],

Н.І. Мезенцева та І.О. Мостова – у Кіровоградській області [21], А.П. Голяков та С.О. Юрченко [8], О.Ю. Сегіда та Л.М. Немець [34] – у Харківській області, С.Л. Петрук – у Житомирській області [27], О.Р. Перхач та Г.В. Наконечна – у Львівській області [24], І.О. Пилипенко та Д.С. Мальчикова – у Херсонській області [19], Ю.М. Пушміна та О.Г. Мордвінов – у Чернігівській області [23, с. 33] тощо.

На останок варто відмітити, що в сучасній суспільній географії категорія «демографічна ситуація» стає базовим підґрунтям або неодмінною складовою будь-яких комплексних досліджень аналогічно категоріям «фізико-географічне положення» чи «ландшафт» у фізичній географії, хоча вона набагато більш мінлива. Це зумовлено дедалі більшим посиленням взаємозв'язку в системі «людина – природа – господарство», у якій демографічний компонент набуває визначального значення. Тому всебічне вивчення географами категорій «демографічна ситуація» «медико-демографічна ситуація», «суспільне здоров'я» та інших є дуже актуальним і пер-

спективним напрямом суспільно-географічних досліджень.

Висновки. Узагальнюючи викладене, відзначимо, що протягом багаторічної історії розвитку геодемографічних досліджень фахівцями розроблений, а наукою накопичений величезний арсенал підходів і методів аналізу демографічної та медико-демографічної ситуацій. Особливістю досліджень у цьому проблемному полі завжди був їх масштабний характер. Однак у великих країнах без розробки й аналізу специфіки регіональних демографічних процесів висновки про перспективи життєздатності націй і народів будуть незавершеними. Ці проблеми чекають на своїх дослідників, у тому числі молодих, свідомість яких вільна від консерватизму та стереотипів у науковому пошуку. Магістральний шлях розвитку геодемографічних знань – це визнання нелінійності та географічної своєрідності перебігу багатьох демографічних процесів. Будемо сподіватися, що цим шляхом піде наукова географічна думка.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агафонов Н.Т. О типах демографической обстановки в районах СССР / Н.Т. Агафонов // Материалы V Съезда Географического общества СССР. – Л., 1970. – С. 31–32.
2. Бодасюк А.В. Особливості демографічної ситуації Київського столичного регіону / А.В. Бодасюк // Сучасні проблеми географії населення в Україні : тези доп. I Всеукр. семінару з геогр. населення. – Луцьк. – 1993. – С. 141–143.
3. Бондаренко К.П. Довідник з історії України : в 3 т. / [К.П. Бондаренко, В.Р. Гордієнко, Я.Й. Грицак та ін.] ; за заг. ред. І.З. Підкови, Р.М. Шуста. – К. : Генеза, 1993– . – Т. 2. (К – П). – 1993. – 435 с.
4. Борисов В.А. Демография / В.А. Борисов. – М. : Издательский дом NOTA BENE, 1999. – 272 с.
5. Бузаров А.Ш. К вопросу о некоторых взглядах на этапы развития отечественной исторической демографии в 30–90-х годах XX века: постановка проблемы / А.Ш. Бузаров // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1 : «Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология». – 2008. – № 2. – С. 54–58.
6. Воловик Л.М. Демографічна ситуація та міграційна активність населення Столичного регіону (на прикладі Київської області) / Л.М. Воловик // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : зб. наук. праць. – Херсон : ПП Вишемирський, 2013. – С. 33–39.
7. Воронянський О.В. Історія України : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / О.В. Воронянський. – Х. : Парус, 2005. – 544 с.
8. Голяков А.П. Географічні аспекти сучасної демографічної ситуації Харківської області / А.П. Голяков, С.О. Юрченко // Сучасні проблеми географії населення в Україні : тези доп. I Всеукр. семінару з геогр. населення. – Луцьк, 1993. – С. 150–151.

9. Грушка В.В. Зміни демографічної ситуації Дніпропетровського регіону в сучасних екологічних умовах / В.В. Грушка, О.В. Ткаченко // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : зб. наук. праць. – Херсон : ПП Вишемирський, 2013. – С. 48–55.
10. Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. М.І. Пірен. – Чернівці : Чернів. держ. ун-т, 1996. – 555 с.
11. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти / В.О. Джаман. – Чернівці : Рута, 2003. – 392 с.
12. Енциклопедія історії України : у 10 т. / голова ред. кол. В.А. Смолій та ін. – К. : Наукова думка, 2010– . – Т. 7 : Мл – О. – 2010. – 713 с.
13. Енциклопедія Українознавства : в 10 т. / гол. ред. В.М. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1973– . – Т. 7 : Словникова частина (ЕУ-II). – 1973. – 4016 с.
14. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні : [навчальний посібник] / Я.І. Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 267 с.
15. Журба О.І. Ф.Й. Туманський / О.І. Жупанський // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 124–137.
16. Заставний Ф.Д. Населення України / Ф.Д. Заставний. – Львів : МП «Край», 1993. – 224 с.
17. Заставний Ф.Д. Географія України : у 2 кн. [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / Ф.Д. Заставний. – Львів : Світ, 1994– . – Кн. 2. – 1994. – 472 с.
18. Захарова О.Д. Исследования демографических процессов и детерминации рождаемости О.Д. Захарова // Социология в России. / ред. В.А. Ядова. – М. : Издательство «На Воробьевых», 1996. – С. 119–146.
19. Козловець А.А. Просторова диференціація особливостей статеві-вікової структури населення Херсонської області / А.А. Козловець, І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова // Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства : зб. наук. праць. – Вип. 1. – Херсон : ПП Віноградов Г.О. 2005. – С. 67–76.
20. Махорін Г.Л. Основи демографії : [курс лекцій] / Г.Л. Махорін. – Житомир : Видавництво «Волинь», 2009. – 96 с.
21. Мезенцева Н.І. Депопуляція населення Кіровоградської області: сучасний стан та наслідки / Н.І. Мезенцева, І.О. Мостова // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : зб. наук. праць. – Херсон : ПП Вишемирський, 2013. – С. 133–139.
22. Мекшун Л.М. Роль української земської статистики у створенні групових та комбінаційних таблиць у кінці XIX ст. / Л.М. Мекшун // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 145–148.
23. Мордвінов О.Г. Тенденції в демографічній ситуації Чернігівської області / О.Г. Мордвінов // Сучасні проблеми географії населення в Україні : тези доп. І Всеукр. семінару з геогр. населення. – Луцьк, 1993. – С. 149–150.
24. Наконечна Г.Ф. Демографічна ситуація як чинник і результат економічної безпеки / Г.Ф. Наконечна // Наукові записки ТНПУ. Серія «Географія». – Тернопіль : СМП «Тайп». – Вип. 30. – № 2. – 2011. – С. 100–105.
25. Науки про Землю в Одеському (Новоросійському) університеті : [монографія] / [Є.А. Черкез, Я.М. Біланчин, Є.Н. Красеха та ін.] ; наук. ред. М.О. Подрезова, О.Г. Топчєв. – О. : Астропринт, 2010. – 104 с.
26. Переписи населення // Енциклопедія Українознавства : в 10 т. / за ред. В.М. Кубійовича. – Львів : НТШ, 1996– . – Т. 6. – 1996. – С. 2011–2013.
27. Петрук С.Л. Демографічна ситуація в Житомирській області: її вплив на розвиток малих міст / С.Л. Петрук // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. – Вип. 480–481 : Географія. – Чернівці : Рута, 2009. – С. 142–145.
28. Питюрєнко Е.І. Исследование географических проблем населения Украинской ССР / Е.І. Питюрєнко, Н.І. Фащевский, А.Г. Старостенко // Развитие географической науки в Украинской ССР : сб. науч. тр. / редкол.: А.М. Маринич, М.М. Паламарчук (отв. ред.). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 101–105.
29. Платонов Ю.П. Народы мира в зеркале геополитики (структура, динамика, поведение) : [учебное пособие] / Ю.П. Платонов. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – 432 с.
30. Покшишевский В.В. География населения СССР / В.В. Покшишевский, С.А. Ковалев. – М. : Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1962. – 227 с.
31. Прибиткова І.М. Демографічна ситуація в Україні у дзеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 року / І.М. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 133–142.
32. Професор Володимир Кубійович / Упорядн. О. І. Шаблій. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006.

33. Пушміна Ю. М. Демографічна ситуація Чернігівщини // Сучасні проблеми географії населення в Україні. - Тези доп. I Всеукр. семінару з геогр. населення. - Луцьк. - 1993.- С. 138-139.
34. Сегида Е.Ю. Социально-демографические особенности Харьковского региона / Е.Ю. Сегида, Л.Н. Немец // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : зб. наук. праць. – Херсон : ПП Вишемирський, 2013. – С. 182–186.
35. Фащевський М.І. Геодемографічна ситуація в Україні / М.І. Фащевський // Сучасні проблеми географії населення в Україні : тези доп. I Всеукр. семінару з геогр. населення. – Луцьк, 1993. – С. 118–120.
36. Федоров Г.М. Географические аспекты изучения экономико-демографической обстановки / Г.М. Федоров // Известия Всесоюзного географического общества. – 1976. – Т. 108. – Вып. 4. – С. 311–316.
37. Федюк О.М. Українська суспільна географія: друга половина ХХ – початок ХХІ століття : [монографія] / О.М. Федюк. – К. : ТОВ «Бланксервіс-Плюс», 2014. – 208 с.
38. Шаблій О.І. Валентин Садовський як український економіко-географ / О.І. Шаблій // Український географічний журнал. – 1997. – № 1. – С. 51–55.
39. Шелестов Д.К. Демография: история и современность / Д.К. Шелестов. М. : Наука, 1983. – 350 с.
40. Экономическая и социальная география СССР: история и современное развитие : [книга для учителя] / сост. Т.Е. Губанова. – 2-е изд., перераб. – М. : Просвещение, 1987. – 542 с.
41. Яворська В.В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні : [монографія] / В.В. Яворська. – Кам'янець-Подільський, 2013. – 224 с.
42. Яворська В.В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: теоретико-методологічні аспекти : автореф. дис. ... докт. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / В.В. Яворська ; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – О., 2014. – 40 с.